

Den skandinaviske begravelsesplads historisk set

af Helge Klingberg

Innledning

Historien er lang og meget skiftende. Den eldste og før-kristne perioden som behandles først er i seg selv meget skiftende. Skikker og tanker om liv og død må ha variert sterkt i de ca. 3500 år som denne perioden omfatter. (2500 f.Kr.-900 e.Kr.).

Den neste omfatter tiden fra ca. år 900 e.Kr. og frem til år 1900, altså ca. 1000 år. Dette er en tid hvor kristen innflytelse, skikker og tanker er meget sterke og tildels helt enerådende.

Jeg velger å la den siste perioden omfatter bare de siste 100 år, dvs. det 20. århundrede. Denne perioden preger våre kirkegårder sterkt idag og de prinsipper vi skal bygge vår kirkegårdstenkning på i fremtiden, vil selv-sagt preges av dagen idag.

Særtrekk i hedensk tid

Fra eldre steinalder finner vi ingen gravminner. De døde ble antagelig gravlagt noe tilfeldig. Men den lange tids-perioden har nok også ført til at mange spor er slettet.

De eldste gravene vi kjenner er fra yngre steinalder (2700-1500 f.Kr.). Fra denne tiden kjenner vi dysse, jettestue og hellekiste.

Dyssen er et rom som er dannet av heller på høykant med en dekkhelle over. Dette rommet ga en gravplass og den døde ble plassert i sittende stilling. Jettestuen var bygd etter samme prinsipp, men var avlangt og ga plass til flere døde. Hellekistene ble bygd etter samme prinsipp som jettestuen, men det ble reist en hellevegg mellom hver av de døde, og de ga plass for hele slekten eller stammen.

Disse oldtidsgravene ble anlagt nær bostedet og på fremskutte partier i landskapet. De ble dekket med en stor jordhaug, mye større enn det som skulle til for å dekke selve gravkammeret.

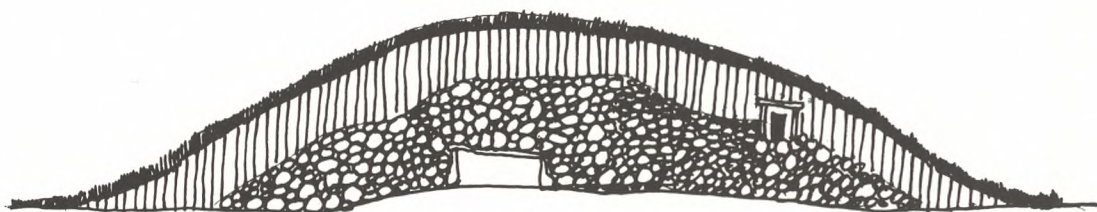
Dysse fra yngre stenalder.

Det er funnet fragmenter av jettestuer og hellekister bl.a. i Båhuslän, Sverige og Østfold, Norge.

Disse steinaldergravene ble nok bygd for konger og andre storfolk. Gravene forøvrig var antagelig nokså enkle.

I eldre bronsealder (1500-1000 f.Kr.) ble også de døde gravlagt i jordgraver (skjelettgraver) som før, men det ble brukt kiste i form av en uthult trestokk. Også nå ble det kastet opp en stor jordhaug over gravstedet.

I yngre bronsealder (1000-500 f.Kr.) ble de døde brent. Denne skikken kom sørfra. Bein og aske ble samlet i en urne som ble lagt i gravhaug eller røys, ofte i gamle gravhauger. Vi kjenner til en mengde gravhauger og gravrøyser fra bronsalderen. De har som regel en særegen plassering i landskapet.

Frem mot Kristi fødsel (jernalder) var branngravene nokså enerådende, og det forekom skipssetninger med branngraver og branngraver markert med steinringer.

Det er intet som tyder på at forestillingene om livet etter døden har endret seg stort selv om en har gått over fra skjelettgraver til branngraver. Hele tiden har det fulgt med gravgods som den døde skulle nyttiggjøre seg i det hinsidige liv.

Frem mot folkevandringstiden (400-600 e.Kr.) kjenner vi til en mengde bautasteiner. Mange av dem er plassert på graver, men ikke alle. Grav og minnesmerke kunne være på forskjellige steder. Det er høye, slanke steiner som er stilt loddrett.

I folkevandringstiden ble det brukt både jordgraver og branngraver og enkelte graver ble markert med store gravhauger.

I vikingetiden (700-900 e.Kr.) fantes det bare jordgraver og ofte gravhauger over storfolk. Det hendte at den døde ble plassert i sitt skip sammen med nødvendig utstyr inne i haugen. På gravhaugene vokste det trær. Det var et synlig uttrykk for at de døde ennå representerte en kraft og trærne ble regnet som hellige.

Gammel gravhøy, hvor urne fra yngre Stenalder er sat ind.

De første 1000 år med kristendom

Middelalderen

En regner gjerne at kristendommen ble innført i år 900-950 og middelalderen strekker seg frem til ca. 1530, altså den første kristne tid i Norden.

Med kristendommen fulgte nye ordninger for gravlegging. Det skulle skje på kirkegårder som ble plassert ved kirkene.

Naturlig nok var det endel motstand mot dette og lovgivningen fastsatte bøter for den som ikke sluttet med hauglegging.

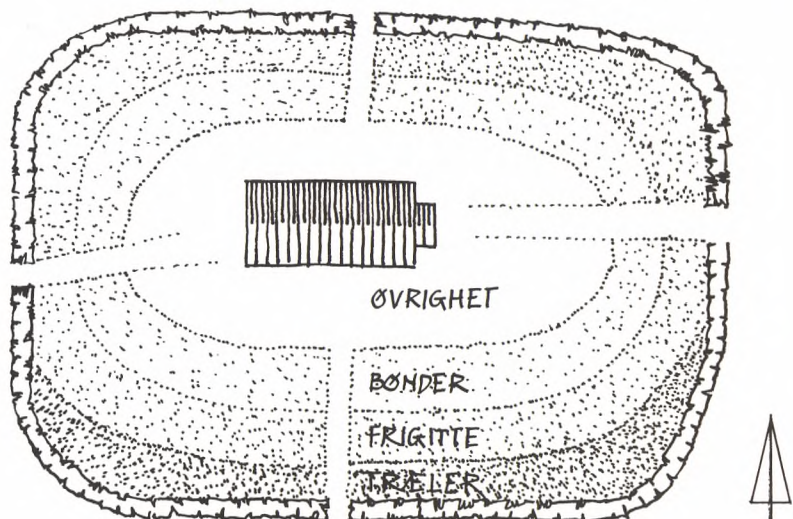
Det var en rett og en plikt å sørge for gravlegging på kirkegården. Men noen var unntatt.

Mordere, selvmordere, tyver, bannsatte og enkelte andre forbrytere ble gravlagt utenfor kirkegården.

Regler om gravlegging utenfor kirkegård fantes helt frem til i 1800 årene for visse lovbyrtere.

På kirkegården kunne det ikke skje slagsmål og drap. Da ble kirkegården vanhelliget. Derfor ga den asyl for de forfulgte.

De som fikk plass på kirkegården ble gravlagt etter stand og stilling. Kirkeretten ga regler om dette. I en periode var det gjevest å bli gravlagt under takdryppet fra kirketaket. Trellene ble lagt ytterst ved gjerdet. Dertil ble mennene gravlagt sør for kirken og kvinnene på nordsiden.

Kirkegårdens rangorden.

Presteskapet ble gravlagt inne i kirkene, under gulvet. Men etterhvert fikk også lekfolk denne muligheten bare de kunne betale tilstrekkelig for seg. De gjeveste gravplassene var nærmest alteret.

I tiden helt frem til på 1880-tallet ble det ikke foretatt likbrenning i Norden.

Allerede i tidlig kristen tid ble gravene orientert øst-vest og den døde ble gravlagt med hodet mot vest. Tanken var at den døde skulle reise seg i graven og se Kristus komme i morgenrøden (øst) på oppstandelsens dag.

De få gravminnene som fantes var liggende og hadde ofte form som et kistelokk, ofte med skrånende sider som et saltak. De var smalere i fotenden enn i hodeenden, og de tjente samtidig som lokk over gravene. Gravminner som lå i kirkegulvet var imidlertid flate.

Middelaldergravminnene hadde tildels billedfremstillinger av de døde, men også ofte korsmotiver. I begge tilfeller var det innskrift som handlet om den døde.

Det er nok grunn til å tro at gravminner av stein bare var forbeholdt de velstående. Folk ellers hadde nok enkle og lite varige markeringer på gravene.

De første 200 år etter reformasjonen

Det ser ikke ut til at reformasjonen i år 1537 hadde særlig betydning for kirkegårdene. De samme regler og den samme praksis gjaldt da som før. Men det hadde bredt seg en enorm overdådighet ved rikmannsbegravelser som myndighetene flere ganger måtte gripe inn overfor.

Det fortelles også om gravferd om natten, i skjæret fra fakler. Det tiltalte stemningslivet den gangen.

Gravlegging inne i kirkene ble stadig mer vanlig og det førte til plassproblemer. Det ble derfor bygd egne gravkjellere eller gravkamre under endel kirker, hvor de døde ble satt inn.

Senere ble det bygd egne gravkapeller som tilhørte spesielle slekter. Det ble også satt opp tilbygg til kirker som fungerte som gravsteder.

Men likevel var det mangel på gravplasser i eller under bygninger, så endel av de velstående måtte ta til takke med gravplass ute på kirkegårdene.

Kirkegårdene bar i flere hundre år preg av å være lite

Liggende gravminde fra Ringsaker, Norge. Ca. 1250.

påaktet. Det hersket uorden og mangel på vedlikehold, og anleggene fikk en særegen og uhyggeig plass i folkefantasien. Den var tabubelagt og hadde et skjær av skrekk og gru over seg.

Det var kostbart å få en grav under kirkegulvet, men det ble også innført takster for å legge ned en "liksten", dvs. et gravminne.

Å montere et gravminne var derfor en luksus som de fleste ikke kunne tillate seg.

Det ble igjen en rangsforskjell på kirkegården. Fra kirkebøker kjenner vi uttrykk som "den aktede del", "et ringere kvarter" og "det uanselige stykke".

Gravminnene i 1600- og 1700-årene var inspirert av barokken. De var rikt smykket med religiøse symboler. Dødssymboler var også vanlig. Hodeskalle med korslagte knokler og timeglasset var vanlige uttrykksmidler.

Gravminnene var fortsatt liggende plater, gjerne rektangulære i formen. På midten var et tekstfelt med plass for den avdødes vita. Symbolene var plassert langs kantene og i hjørnene.

Materialene var marmor og sandstein. Men en kjenner også støpejernsplater så langt tilbake som i 1600 årene.

Fra midten av 1700-årene øker imidlertid interessen for gravkunsten vesentlig.

En rikere tid for kirkegårdene

I 1805 ga den dansk-norske kongen forordning om at gravlegging ikke lenger kunne skje inne i kirkene. Alle måtte gravlegges ute. I Sverige skjedde dette noen år tidligere. Det var praktiske, estetiske og hygieniske grunner til at forbudet ble innført. Dette førte med seg en økt interesse for gravkunsten på kirkegårdene. Men det førte også med seg en utbredelse av private gravsteder og bygging av mausoleer.

Ute i Europa var det en gryende interesse for kirkegårdsplanlegging og bruk av vegetasjon. Dette var som følge av betydelige parketableringer. Kirkegårder ble planlagt og bygd etter tidens parkidealer. Men det var nok først og fremst et byfenomen. På landsbygda merket en lite til slike strømninger. Enkelte steder ble det ikke vanlig å plante trær før inn i det 20. århundre.

Den generelle interesse for kirkegården og senere den

tøperier som bl.a. støpte ovner og som engasjerte dyktige formgivere til å utvikle gravminner. Ved siden av støpejernsplatene ble det også støpt monumenter.

Mot slutten av støpejernsperioden som varte i vel 100 år, ble det vanlig å støpe jernkors. Det skjedde tildels som masseproduksjon. Men korset hører ikke til den klassisistiske stilperiode.

Klassisistisk gravkunst angikk for det meste overklassen og var først og fremst et byfenomen.

Som nevnt var ble det et vendepunkt i 1700-årene. En rekke heldige sammentreff var årsak til det. En selvstendigjøsring og bevisstgjøsring innen bondestanden hører også med. Dertil var det gode tider som ga grunnlag for godt håndverk.

Fra Värmland i Sverige kjenner vi eksempelvis en rik smijernstradisjon og fra Gudbrandsdalen i Norge er klebersteinsgravminner med akantusskurd velkjent.

Det 20. århundres kirkegårder

Gravutstyr

Det blir igjen en ny tid for kirkegårdene, og etterhvert dominerer gravminner i stein. Hittil har marmor og sandstein vært vanligst, men nå overtar harde bergarter som granitt og syenitt. Det produseres mange gravminner som preges av gode former og vakre detaljer. Steinhuggerbransjen er på fremmarsj innen gravkunsten.

Men etterhvert som mekaniseringen gjør seg gjeldende synker kvaliteten på gravminnene. Det blir masseproduksjon på maskinenes premisser og nesten alle gravminner fremstilles som stående skiver. Noen har enkle og gode former, andre er uheldig utformet. Mange er også preget av dårlig ornamentikk og lite bevisst symbolbruk.

Trevirke og jern kommer nå helt i bakgrunnen.

Fra ca. år 1900 ble rammekirkegården vanlig, særlig i byene. Dvs. at hvert gravsted ble omkranset av en dominerende steinramme. Rammekirkegården er mange steder blitt borte igjen. Da ble rammene tatt bort og gravfeltene lagt ut som gressbakke. Tanken var at en skulle få enklere vedlikehold og vakrere kirkegårder. Funksjonalismen gjør sitt inntog.

Gravminde med akanthus-
motiv fra Gudbrandsdalen.

Kremasjon

i løpet av de siste 100 år har gravferdsskikkene endret seg betydelig. Ikke minst ved at kremasjon med etterfølgende gravlegging av askeurne har blitt en anerkjent og alminnelig form for gravferd.

Kremasjonsandelen i de nordiske land er omtrent slik idag:

Danmark 70%, Sverige 65%, Norge 30%, Finland 20% og Island 10%.

En hovedbegrunnelse for innføring av kremasjon i sin tid var åpenbare hygieniske og plassbesparende forde-
ler.

Men i mange tilfeller kan det tyde på at en har spart for mye plass. Mange urnegravfelt er blitt trange og tette, dermed er de heller ikke vakre og funksjonelle.

En kan spørre seg om kirkegårdsplanleggerne har taklet den utfordringen som kremasjonen gir. I mange tilfeller er svaret "nei".

Døden på institusjon - profesjonalisering

I det gamle jordbrukssamfunnet skjedde dødsfallet hjemme og i tiden fra dødsfall til gravferd var det knyttet en rekke ritualer og gjøremål. Den døende skulle forlike seg med Gud og mennesker og det var alltid mange tilstede. Når døden inntraff ble den døde stelt og var fortsatt tilstede blant de levende i åpen kiste. Barn og voksne ble fortrolige med at den døde virkelig var død. Slik er det ikke lenger.

I våre dager dør folk på sykehus eller i en annen institusjon og eksperter i hvite frakker og hansker tar seg av den døde. I mange tilfeller ønsker ikke engang de gjenlevende å se den som er død. Dagene fra dødsfall til gravferd er uten ritualer og praktiske gjøremål. En kjøper seg fri fra det som før var kjære plikter.

Mye tyder på at sorgarbeidet kom tidligere igang i gamle dager. Bondesamfunnets omgang med den døde og de mange gjøremål var viktige, og mye av sorgreaksjonen fikk sitt utløp da. Men kirkegården var til gjengjeld ikke så viktig.

Et smukt motiv fra Skovkirkegården i Jönköping, Sverige.

Nå er dette endret.

Nesten alle har behov for å ha et vakkert gravsted å gå til og det forventes at kirkegården som sådan skal være av høy standard. Det er mye som tyder på at kirkegården er et viktig sted i sorgprosessen for moderne mennesker.

Det stiller krav til kirkegården.

Selv om en ikke lenger stiller den døde, vil en ihvertfall stille hans grav.

Privatisering

Vi leser ofte i avisen at "gravferden har funnet sted i stillhet". Gravferden har altså ikke i samme grad som før offentlig karakter. I de fleste tilfeller er nok ikke dette en god løsning verken for familie, venner, naboer eller arbeidskamerater.

Men kirkegården har heller ikke den samme offentlige karakter som den har hatt i lang tid. I Sverige og Danmark har anonym gravlegging fått betydelig utbredelse og dermed reises det ikke gravminne på graven. Ja, en vet faktisk ikke riktig hvor graven er.

I København gravlegges 60 % av dem som dør i anonyme graver, i Stockholm 50 % og i Oslo 5 %.

Hva anonym gravlegging gjør med de menneskene det gjelder, skal forbigåes i stillhet her, men det er viktig å peke på at kirkegården mister en del av sin offentlige interesse.

Den spiller ikke lenger de tidligere generasjoner.

Askespredning på fjell eller hav er i denne sammenheng en enda mer ytterliggående form for gravlegging rent sosialt, men også religiøst.

Den usynlige kirkegård

"Parkkirkegård" er et velkjent uttrykk i kirkegårdsmiljøene og er i Skandinavia først og fremst et fenomen fra dette hundreåret.

Noe av ideen må ha vært å skjule gravene og gravminnene mellom vegetasjonsmasser, slik at kirkegården til forveksling skulle se ut som en park hvor dødens realitet og gru var gjemt bort.

Hvorfor?

“Skogskirkegård” er også et velkjent begrep. Mon tro om noe av den samme tenkningen ligger bak? Kanskje har naturens idealer fått for stort spillerom. Det anonyme gravfelt, askefellesgraven eller minnelunden er selvsagt også et element i den usynlige kirkegård.

Den tyske professor C.C.L. Hirsfeldt skriver i 1780 i sitt verk “Theorie der Gartenkunst” at han særlig anbefaler bartrær på kirkegårder fordi det stemmer sinnet til en hellig melankoli. i 1994 skriver den svenske landskapsarkitekt Inger Berglund i sin bok “Kyrkogårdens meditative rum” om trær på kirkegården: “Bartrær oppleves som dystre og gran assosieres ofte med død.”

Hvem skal vi forholde oss til?

Skal ikke besøket på kirkegården assosieres med døden, da?

Landskapsarkitekt Olav L. Moen, professor ved Norges Landbrukshøgskole skriver allerede i 1922: “Kirkegården skal ikke være noen park og parken ingen kirkegård. Kirkegården skal vedkjenne seg å være kirkegård, men den skal likevel være vakker.”

Det var klar tale.

Gravene er skjult bag hækkene, Mariebjerg kirkegård, Lyngby, Danmark.

Den synlige kirkegård

De fleste av skandinavias kirkegårder er "synlige" kirkegårder, i den forstand at de taler sitt tydelige språk til oss: Her er en gravplass!

Det viktigste ved kirkegården er den enkelte grav med sitt gravminne og sin gravpynt. Kunsten er å forene alle gravene til en harmonisk enhet: Kirkegården. Til det kreves estetiske og funksjonelle elementer, men også symbolelementer.

Det kan være et adkomstparti, en kirkebygning, et klokketårn, en allè, en akse, en skulptur, et tre eller et symbol. Men det kan også være omgivelsene som skaper den sakrale kirkegården; en bølgende åker, et fjell, et vann, en utsikt eller havet.

Kirkegården skal vedkjenne seg å være kirkegård, og den skal være vakker.

Slike kirkegårder har vi. Mange har vi fått overlevert fra forfedrene, men noen har vi skapt i vår tid.

Sluttord

Gravplassens/kirkegårdens historie er lang og mangslungen. Bare noen hovedpunkter er nevnt her. Denne historien taler egentlig mest om mennesker og deres sosiale behov, deres sorg, deres tro og lengsler og deres forventninger til det hinsidige.

Mon tro hvordan fremtidens kirkegård kommer til å bli?

Helge Klingberg. Stokke, Norge. Professor, Nordens første inden for kirkegårde. Kirkegårdskonsulent for Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet i Norge.

Et sterkt element på Skogskirkegården, Stockholm, Sverige.

Landskabsarkitekt og professor Olav L. Moen: 'Kirkegården skal ikke være en park, og parken skal ikke være en kirkegård. Kirkegården skal vedkende sig at være kirkegård og den skal alligevel være smuk'. Motiv fra Mariebjerg kirkegård. Foto: Gunver Vestergaard.